

Παγανιστές Έλληνες και Χριστιανοί

(εισαγωγικό κεφάλαιο στο έργο της *Edith Hall*
«ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ»)

Τα δυο τελευταία κεφάλαια της Αποκάλυψης περιγράφουν το όραμα του Ιωάννη για τη νέα Ιερουσαλήμ, όπως το βίωσε όταν βρισκόταν στο νησί της Πάτμου, στο ανατολικό Αιγαίο, πιθανώς έχοντας εξοριστεί από την Έφεσο, περί τα τέλη του πρώτου αιώνα μ.Χ. Ένας καινούριος παράδεισος και μια καινούρια γη εμφανίζονταν για να αντικαταστήσουν τα παλιά, και «η θάλασσα δεν υπήρχε πια». Μοιάζει συμβολικά εύλογο ότι η θάλασσα, σπίτι τόσων ένδοξων νυμφών και θεαματικών τερατόμορφων όντων, ο τόπος στον οποίο οι Έλληνες κολυμπούσαν και έπλεαν με τα γοργά πλοία τους, το στοιχείο το άρρηκτα συνδεδεμένο με την παγανιστική ελληνική διανόηση και πολιτισμική ταυτότητα, εξαλείφεται τώρα από την εντελώς καινούρια χριστιανική ουτοπία.

Δεν ήταν ο ρωμαϊκός επεκτατισμός που έβαλε τέλος στους αρχαίους Έλληνες, με το καυστικό πνεύμα τους, τα αγάλματα των θεών τους, την έρευνα, τον ανεξάρτητο νου, τη φιλοσοφία και την αγάπη των απολαύσεων των αισθήσεων (το τελευταίο από τα γνωρίσματα που υποστηρίζω ότι τους καθόριζαν και αυτό που στάθηκαν πιο απρόθυμοι να εγκαταλείψουν). Ήταν κάτι διαφορετικό - μια καινούρια θρησκεία η οποία προσέφερε, σε εκείνους που ακολουθούσαν τους απλούς κανόνες και τον αυστηρό τρόπο ζωής της, πολλά πλεονεκτήματα: μια απαγκίστρωση από τον εξωτερικό κόσμο, το σώμα και τις αισθήσεις, έναν βαθύ συναισθηματικό δεσμό με τους ομοϊδεάτες και με τον έναν και μοναδικό Θεό τους, τη συγχώρηση των αμαρτιών και την αθάνατη ζωή. Αυτό το κεφάλαιο ρίχνει την αυλαία στο δραματικό, διάρκειας δύο χιλιετιών, χρονικό των παγανιστών Ελλήνων ρίχνοντας μια ματιά σε κάποιες από τις αντιδράσεις, από τον πρώτο αιώνα μ.Χ. ως τα τέλη του τέταρτου, στην παράξενη νέα θρησκεία που ασπάζονταν οι πρώτοι χριστιανοί - αντιδράσεις οι οποίες κυμαίνονται από την ανοχή και ίσως και κάποιον μετρημένο θαυμασμό ορισμένων παγανιστών διανοουμένων μέχρι την προκλητική υπεράσπιση του ελληνικού τρόπου ζωής από τον τελευταίο παγανιστή αυτοκράτορα, τον Ιουλιανό.

Ο χριστιανισμός επεκτεινόταν με ταχύτατους ρυθμούς. Υπήρχαν λιγότεροι από δέκα χιλιάδες χριστιανοί το 100 μ.Χ., αλλά έναν αιώνα αργότερα : αριθμός αυτός είχε ενδεκαπλασιαστεί. Παρά τα διαλείμματα σε αυτήν την επέκταση, με κυριότερο αυτό κατά τη βασιλεία του Διοκλητιανού, κατά το πέρασμα στον τέταρτο αιώνα, οι χριστιανικές κοινότητες ιδρύονταν από τη Πορτογαλία ως την Κολωνία, από τον Δούναβη ως τον Νείλο και κατά μήκος του μεγαλύτερου μέρους της ακτής της βόρειας Αφρικής. Το 301, ο Αρμένιος βασιλιάς Τιριδάτης ο Μέγας έγινε ο πρώτος εθνικός ηγέτης που κήρυξε τον χριστιανισμό επίσημη θρησκεία. Μόλις έντεκα

χρόνια αργότερα, ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος πραγματοποίησε νικηφόρα εκστρατεία με λάβαρα τα οποία έφεραν σταυρό ή το μονόγραμμα του Χριστού με Χ και Ρ («χριστόγραμμα»). Οι στρατιώτες του είχαν τα ίδια διακριτικά στις ασπίδες τους. Οι χριστιανοί σχολιαστές ισχυρίζονταν πως εκείνα τα σύμβολα είχαν αποκαλυφθεί στον αυτοκράτορα μέσα από οράματα και όνειρα, τα οποία μάλιστα τον είχαν καθοδηγήσει με τα λόγια «εν τούτω νίκα», πριν από μια μάχη στον Τίβερη. Το 325 συγκάλεσε τη Σύνοδο της Νίκαιας, στη βορειοδυτική Τουρκία, με εκατοντάδες επισκόπους. Ο κύβος είχε ριφθεί. Παντού ο χριστιανισμός υιοθετούνταν ανοιχτά και ο ίδιος ο αυτοκράτορας τον προωθούσε. Δεν είχε καθιερωθεί με διάταγμα ως επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας μέχρι το 391 μ.Χ, υπό τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο. Όμως μετά τον Κωνσταντίνο, η παλιά θρησκεία, αν δεν έσβησε, πάντως έφθινε συνεχώς. Η καταδίκη της ήταν όταν ο Θεοδόσιος απαγόρευσε όλες τις μορφές μαντικής τέχνης και έκλεισε τα μαντεία, συμπεριλαμβανομένου και του περίφημου Μαντείου των Δελφών, το οποίο ήταν σε λειτουργία για περισσότερα από χίλια χρόνια. Παρόλο που ο ελληνισμός παρέμενε σε κάποια σημεία της αυτοκρατορίας, όταν πια κατά τα τέλη του έβδομου αιώνα εμφανίστηκε στα ανατολικά το Ισλάμ, τα ίχνη του ελληνικού πολιτισμού στη Συρία -θέατρα, αγορές, και κτίρια συνεδριάσεων, κοσμημένα με κίονες, αγάλματα που χαμογελούσαν και ζωγραφισμένα πρότυπα- είχαν ήδη καταστραφεί. Όλες εκείνες οι ελληνίζουσες πόλεις είχαν αρχίσει να αποκτούν την οικεία εμφάνιση των ανατολίτικων πόλεων με τα παζάρια, χωρισμένων με τα στενά σοκάκια, των οποίων οι παραδοσιακές συνοικίες διατηρούνται ακόμη και σήμερα.

Τα στοιχεία μας για τη μεταστροφή των Ελλήνων και των Ρωμαίων στον χριστιανισμό ξεκινούν το 50 μ.Χ., όταν ο Εβραίος Παύλος από την Ταρσό έγραψε ένα γράμμα στα ελληνικά, την πρώτη Επιστολή τον προς Θεσσαλονικείς. Είναι ίσως το παλαιότερο χριστιανικό ντοκουμέντο που σώζεται. Έχοντας ιδρύσει μια χριστιανική κοινότητα ανάμεσα στους Ιουδαίους της Θεσσαλονίκης, ο Παύλος τους έγραψε από την Αθήνα ή από την Κόρινθο για να τους ενθαρρύνει στην καινούρια τους πίστη. Τώρα που είχαν «στραφεί από τα είδωλα προς τον Θεό, για να υπηρετήσουν τον ζώντα και αληθινό Θεό», και «περίμεναν τον γιο του από τον ουρανό ο οποίος είχε αναστηθεί εκ νεκρών», όφειλαν να αποφεύγουν το κακό:

Μακάρι ολόκληρο το πνεύμα σας, η ψυχή σας και το σώμα σας να διατηρηθούν αγνά για τον ερχομό του Κυρίου μας Ιησού Χριστού. Αδέλφια, προσευχηθείτε για εμάς. Χαιρετήστε με έναν άγιο ασπασμό όλους τους αδελφούς σας. Σας διατάσσω επισήμως στο όνομα του Κυρίου να διαβάσετε αυτήν την επιστολή σε όλα τα εν Χριστώ αδέλφια μας. Η χάρη του Κυρίου μας Ιησού Χριστού ας είναι μαζί σας. Αμήν.

Παρόλο που οι προσηλυτισμένοι χριστιανοί της Θεσσαλονίκης δεν θα μπορούσαν ακόμα να το γνωρίζουν, η αποστολή του Παύλου σήμαινε και το τέλος του λαμπρού παγανιστικού ελληνικού κόσμου. Όμως η σχέση ανάμεσα στον ελληνισμό και τον χριστιανισμό δεν μπορεί να κατανοηθεί πλήρως αν δεν ρίξουμε μια σύντομη εκ των υστέρων ματιά σε εκείνους τους τρεις αιώνες πριν από τη γέννηση του Χριστού, πίσω στην εποχή του Πτολεμαίου Α'. Ο βασιλιάς αυτός είχε στην επικράτεια της διακυβέρνησής του δύο κέντρα της ιουδαϊκής θρησκείας, ένα στην Αίγυπτο (στην Αλεξάνδρεια) και ένα στην Παλαιστίνη (την Ιερουσαλήμ). Κάτω από τη δυναστεία την οποία εγκαθίδρυσε, οι Έλληνες στην Αλεξάνδρεια ήταν ανεκτικοί απέναντι στους Ιουδαίους, και το ίδιο ίσχυσε και αντιστρόφως ήταν κατά τον τρίτο αιώνα π.Χ. που ξεκίνησε το έργο της μετάφρασης της Παλαιάς Διαθήκης στα ελληνικά, η μετάφραση των Εβδομήκοντα. Ιουδαίοι στοχαστές όπως ο Αριστόβουλος έφταναν ακόμη και στο σημείο να υποστηρίζουν πως οι πρωτοπόροι της ελληνικής φιλοσοφίας Πυθαγόρας και Πλάτωνας είχαν δα-

νειστεί όλες τις ιδέες τους από τον Νόμο του Μωυσή. Εβραίοι ποιητές μετέφεραν ακόμη και βιβλικές ιστορίες σε υπέροχα ελληνικά τραγικά μέτρα.

Στην Ιερουσαλήμ τα πράγματα δεν ήταν ποτέ τόσο αρμονικά, όμως μόνο όταν η ηγεσία της πόλης πέρασε στα χέρια του Σελευκίδη Αντιόχου Δ' κατά το 175 π.Χ., ο ανταγωνισμός μεταξύ Ελλήνων και Ιουδαίων ξέσπασε δριμύς.

Καθώς είχε προκληθεί ένταση ανάμεσα στους Εβραίους αναφορικά με τις διαφορετικές τάσεις τους απέναντι στον ελληνικό κόσμο, ο Αντίοχος μπήκε στην Ιερουσαλήμ. Λεηλάτησε τον ναό, πήρε γυναίκες και παιδιά για σκλάβους και άρχισε να καταστρέφει την ιουδαϊκή θρησκεία για να εγκαθιδρύσει στη θέση της την ελληνική. Το πρώτο βιβλίο των Μακκαβαίων περιγράφει την απελπισία των Εβραίων όταν εισήγαγε είδωλα παγανιστικών θεοτήτων, τους διέταξε να θυσιάζουν χοίρους και κατάργησε το Σαμπάτ (εβραϊκό Σάββατο). Η περιτομή των αρσενικών βρεφών απαγορεύτηκε επί ποινή θανάτου. Η αντίδραση του γενναίου αντιστασιακού στρατού υπό την ηγεσία της οικογένειας των Μακκαβαίων είχε ως αποτέλεσμα να διώξει τους Σελευκίδες από την Ιερουσαλήμ περνώντας σε μια αυτοδιοίκηση των Ιουδαίων από την Ασυμναϊκή δυναστεία.

Γι' αυτό και την περίοδο κατά την οποία ο Ιησούς ζούσε και κήρυττε, οι Εβραίοι στην πατρίδα του έβλεπαν με αντιπάθεια την ελληνική σκέψη, ενώ μεταξύ των Ελλήνων και των Εβραίων της Αλεξάνδρειας, κατά κύριο λόγο, υπήρχαν σχέσεις αμοιβαίας ανοχής, καμιά φορά και θαυμασμού. Μετά τον θάνατο του Χριστού, οι Εβραίοι της Ιερουσαλήμ και οι Εβραίοι της Αλεξάνδρειας που είχαν προσηλυτιστεί στον χριστιανισμό, δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν επάνω στο αν θα έπρεπε να προσηλυτίζονται και μη Ιουδαίους, συμπεριλαμβανομένων των Ελλήνων, ή αποκλειστικά και μόνο Ιουδαίους. Όμως ο Παύλος δεν είχε καμιά απολύτως αμφιβολία. Έχοντας μια αποστολή να εκπληρώσει, ο απόστολος αυτός ήξερε καλά τι θα ικανοποιούσε ένα ελληνικό ακροατήριο: σύμφωνα προς τις Πράξεις των Αποστόλων, παρέθετε αποσπάσματα από την ελληνική ποίηση, και αναφέρθηκε ακόμη και στις Ευμενίδες του Αισχύλου όταν απευθύνθηκε στους Αθηναίους στον Άρειο Πάγο, εκεί όπου ο Ορέστης του Αισχύλου είχε ζητήσει δικαιοσύνη στο έργο (Πράξεις; 17). Η εμπειρία του Παύλου στην Αθήνα, είτε υπήρξε ως ιστορικό γεγονός είτε όχι, αξίζει να μας απασχολήσει επειδή είναι αποκαλυπτική για τις διαφορετικές αντιδράσεις των Ελλήνων αναφορικά προς την ιουδαιοχριστιανική αποστολή τους. Έτσι τουλάχιστον το είδε ένας ευφυής Έλληνας συγγραφέας (Πράξεις, 17: 16-21):

Κήρυττε στη συναγωγή τόσο με Εβραίους όσο και με θεοφοβούμενους Έλληνες, όπως επίσης και στην αγορά, τη μία μετά την άλλη, σε όσους τύχαινε να βρίσκονται εκεί. Μια ομάδα επικούρειων και στωικών φιλοσόφων άρχισαν να εκφράζουν τις διαφωνίες τους σε αυτά που έλεγε. Κάποιοι ρώτησαν: «Μα τι είναι αυτά που προσπαθεί να πει αυτός ο φλύαρος;» Κάποιοι άλλοι παρατήρησαν: «Φαίνεται πως υποστηρίζει ξένους θεούς». Αυτό το είπαν επειδή ο Παύλος κήρυττε τα καλά νέα σχετικά με την Ανάσταση του Χριστού. Τότε τον πήραν και τον έφεραν σε μια συνεδρίαση στον Άρειο Πάγο, όπου του είπαν: «Εξήγησέ μας ποια είναι αυτή η καινούρια διδασκαλία που εκπροσωπείς. Οι ιδέες που φέρεις αντηχούν παράξενα στα αφτιά μας, και θα θέλαμε να ξέρουμε τι σημαίνουν» (Όλοι οι Αθηναίοι αλλά και οι ξένοι που ζούσαν εκεί περνούσαν τον καιρό τους μην κάνοντας τίποτε άλλο πέρα από το να ακούν τις τελευταίες ιδέες και να τις συζητούν).

Εκείνοι οι Αθηναίοι αντέδρασαν στην υπόσχεση του Παύλου για ανάσταση νεκρών χωριζόμενοι σε τρεις ομάδες. Οι πρώτοι απλώς τον χλεύασαν. Εκείνοι που ανήκαν στη δεύτερη ομάδα είπαν πως θα ήθελαν να ακούσουν περισσότερα. Αλλά οι άνθρωποι της τρίτης ομάδας προσηλυτίστηκαν, και ανάμεσά τους ήταν ένας σημαντικός άντρας που ονομαζόταν Διονύσιος και μια γυναίκα, η Δάμαρις.

Η Καινή Διαθήκη λέει λίγα μόνο για το ζήτημα της ηδονιστικής παλαιάς θρησκείας που εγκατέλειπαν τώρα ο Διονύσιος και η Δάμαρις. Αναφέρει μόνο τον Δία, τον Ερμή και την Αρτέμιδα, και ήταν η Άρτεμις που θεωρήθηκε, κυρίως στο ανατολικό Αιγαίο και στην περιοχή της σημερινής Τουρκίας, ως το ισχυρότερο σύμβολο του παγανισμού. Παγανιστές συγγραφείς όπως ο Αρτεμίδωρος Δαλδιανός στη Λυδία (Μικρά Ασία) δίνουν μαρτυρίες για τη συνεχή ισχύ της λατρείας της Αρτέμιδος στην Έφεσο κατά τον δεύτερο αιώνα μ.Χ., στην περίοδο των Αντωνίων: Ένα από τα εκατοντάδες όνειρα τα οποία αναφέρει στην πεντάτομη Ερμηνεία των Ονείρων του (το αρχαίο βιβλίο το οποίο ενέπνευσε τον Σίγκμουντ Φρόιντ), το είχε δει μια εταίρα από την Έφεσο η οποία ήθελε να εισέλθει στον ναό της Αρτέμιδος. Πολλές επιγραφές επιβεβαιώνουν την ιδιαίτερη σημασία που είχε σε αρκετούς τόπους η λατρεία της Αρτέμιδος: μία από αυτές, η οποία βρέθηκε στο νησί της Πάτμου, φανερώνει πόσο αφοσιωμένη ήταν ακόμα στη θεά η ιερείά της, Βέρα, κατά τον τρίτο αιώνα μ.Χ.: «Η ίδια η Άρτεμις, η παρθένα κυνηγός, επέλεξε μόνη της ως ιερείά της τη Βέρα, την ευγενική κόρη του Γλαυκία, για να φέρνει το νερό στον βωμό της Πατμίας θεότητας και να προσφέρει θυσίες με τα έμβρυα των αιγών που έχουν ήδη θυσιαστεί». Η Πάτμος, που περιγράφεται ως «το ιερότερο νησί» της Αρτέμιδος (της Εφεσσίας Αρτέμιδος) στις Πράξεις 19:28 βρισκόταν υπό τη διοίκηση της Εφέσου. Υπήρξε όμως και το μέρος κάποιων από τις πρώτες χριστιανικές δράσεις και παραδόσεις. Στην υπερήφανη περιγραφή του Γλαυκία για το πώς η κόρη του επιλέχθηκε ως ιέρεια για να κουβαλά το νερό του βωμού και για να κάνει την αιματηρή θυσία εγκύων αιγών μαζί με τα έμβρυά τους, μπορούμε να ακούσουμε την περιφρόνηση της παλαιάς παγανιστικής θρησκείας απέναντι στην προσβολή -όπως την αντιλαμβάνονταν- της καινούριας χριστιανικής πίστης.

Σίγουρα, όταν ο Παύλος έφτασε στην Έφεσο, ιερή πόλη της Αρτέμιδος, συνάντησε έντονη αντίθεση. Φυλακίστηκε τουλάχιστον μία φορά και φοβήθηκε για τη ζωή του (2, Προς Κορινθίους, 1: 8-10). Η δραματικότερη κριτική οποιοσδήποτε παγανιστικής λατρείας στην Καινή Διαθήκη είναι η αφήγηση, στις Πράξεις των Αποστόλων, 19, της θυελλώδους αντίδρασης των αργυροχόων απέναντι στη γρήγορη διάδοση του χριστιανισμού όταν ήταν εκεί ο Παύλος. Ένας αργυροχός που ονομαζόταν Δημήτριος και έφτιαχνε ασημένιους βωμούς της Αρτέμιδος προμηθεύοντας εργασία και σε άλλους αργυροχούς και τεχνίτες σε σχετικούς εμπορικούς κλάδους, μέσα στην πόλη, διοργάνωσε μια σύσκεψη και είπε στους συγκεντρωμένους τεχνίτες και καλλιτέχνες ότι ο Παύλος θα τους δημιουργούσε πρόβλημα στη δουλειά τους. Ο Παύλος ισχυριζόταν πως «οι θεοί που φτιάχνονται από ανθρώπινο χέρι δεν είναι καθόλου θεοί», κάτι το οποίο, επισήμανε ο Δημήτριος, θα έβλαπτε τη φήμη τόσο του ναού όσο και της περιοχής της Ασίας. Το κοινό του εξοργίστηκε και άρχισε να φωνάζει «Μεγάλη η Εφεσία Άρτεμις!». Δημιουργήθηκε φασαρία και δύο από τους συντρόφους του Παύλου σύρθηκαν στο θέατρο: όταν ένας Ιουδαίος δικηγόρος που ονομαζόταν Αλέξανδρος προχώρησε μπροστά για να λύσει το θέμα, το πλήθος εξοργίστηκε ακόμη περισσότερο και άρχισαν να φωνάζουν όλοι μαζί (Πράξεις; 19: 34 -41):

«Μεγάλη είναι η Εφεσία Άρτεμις!» για περίπου δύο ώρες. Μετά, αφού ο υπεύθυνος της τάξης ηρέμησε το πλήθος, τους είπε: «Άνδρες της Εφέσου, ποιος είναι αυτός ο άνθρωπος ο οποίος δεν γνωρίζει ότι η πόλη της Εφέσου είναι η έδρα του ναού της μεγάλης Αρτέμιδος και του λατρευτικού της αγάλματος που έπεσε από τον ουρανό; Επειδή λοιπόν αυτά έτσι έχουν στα σίγουρα, πρέπει να διατηρήσετε την ηρεμία σας και να μην κάνετε τίποτε αστόχαστο. Διότι φέρατε εδώ αυτούς τους ανθρώπους οι οποίοι δεν είναι ούτε ληστές ναών ούτε υβριστές της θεάς μας. Αν λοιπόν ο Δημήτριος και οι άλλοι τεχνίτες που είναι μαζί του έχουν μια καταγγελία εναντίον κάποιου, τα δικαστήρια είναι ανοιχτά και υπάρχουν

ανθρώπατο· ας πάνε εκεί να απαγγείλουν κατηγορίες ο ένας στον άλλο. Αλλά αν θέλετε και κάτι περισσότερο, τότε θα πρέπει να γίνει κανονικά σε μια νόμιμη συνεδρίαση. Διότι σήμερα κινδυνεύουμε να κατηγορηθούμε ως στασιαστές, καθώς δεν υπάρχει κάτι που να δικαιολογεί αυτήν την άτακτη συγκέντρωση». Και αφού τα είπε αυτά, διέλυσε τη σύναξη.

Δεν θα αποδεικνυόταν και τόσο εύκολο να πειστούν οι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής της Ασίας να εγκαταλείψουν τη σαγηνευτική όσο και άγρια θεά τους, ανεξάρτητα από το αν το κίνητρό τους θα ήταν η θρησκευτική τους πεποίθηση ή η νοούμενη ως απειλή για το εισόδημά τους. Το 268 π.Χ., δύο αιώνες μετά την επίσκεψη του Παύλου, ο ναός καταστράφηκε από πυρκαγιά, όμως οι εμπρηστές δεν ήταν χριστιανοί παρά ένας αρπακτικός στρατός Γότθων, βαρβάρων από τη Γερμανία. Έπειτα ο ναός αναστηλώθηκε. Μπορούμε να αντιληφθούμε τη συνεχιζόμενη διαμάχη ανάμεσα στην παγανιστική λατρεία της Αρτέμιδος και στον χριστιανισμό διαβάζοντας μια επιγραφή που υπογράφει ένας χριστιανός με το όνομα Δημέας το 354 μ.Χ. Ο Δημέας έδινε έμφαση, με το σήμα του σταυρού, στο ότι είχε κατεβάσει «το ψευδές είδωλο της δαιμονικής Αρτέμιδος» το οποίο στεκόταν μπροστά στις θύρες. Πέρασαν όμως άλλα εκατό χρόνια από τότε που ο Δημέας κατέβασε το άγαλμα, μέχρι να εξαλειφθεί τελικά η Εφέσια λατρεία, το 450 μ.Χ.

Η συλλογή ντοκουμέντων που γνωρίζουμε ως Καινή Διαθήκη πάντως ξεκινά περίπου την ίδια στιγμή που ο Παύλος επισκέφθηκε την Έφεσο, τον πρώτο αιώνα μ.Χ. Γύρω στο 61 μ.Χ., ένας Ιουδαίος που είχε γίνει χριστιανός, έγραψε μια αφήγηση της ζωής, της διδασκαλίας και του θανάτου του Ιησού της Ναζαρέτ, την οποία γνωρίζουμε ως κατά Μάρκον Ευαγγέλιο. Παρόλο που ο συγγραφέας αυτού του εξαιρετικού ντοκουμέντου ενδεχομένως να είχε πρόσβαση σε πλήθος λόγων του Ιησού στη σημιτική γλώσσα, η γλώσσα στην οποία ο ίδιος έγραψε ήταν η καθημερινή ελληνική που μιλούσαν σε ολόκληρη την ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Περί το τέλος του πρώτου αιώνα, όλα τα κείμενα που επρόκειτο να αποτελέσουν την Καινή Διαθήκη, συμπεριλαμβανομένων των επιστολών του Παύλου, είχαν γραφτεί και είχε ξεκινήσει η συλλογή τους. Περί το 170, τα τέσσερα Ευαγγέλια αναφέρονται πια ως ολόκληρα με την εισαγωγή της χρήσης του κώδικα (μιας μορφής βιβλίου), πολύ περισσότερα κείμενα μπορούσαν να ενοποιηθούν από ό, τι παλιότερα, με τους κυλινδρικούς παπύρους. Η Βίβλος σε ένα και μοναδικό βιβλίο, που περιλάμβανε ολόκληρη την Παλαιά και ολόκληρη την Καινή Διαθήκη, έγινε πραγματικότητα κατά τα μέσα του τέταρτου αιώνα. Παραδόξως, έχουν σωθεί δυο αντίγραφα, από τα οποία το ένα βρίσκεται στο Βατικανό ενώ το μεγαλύτερο μέρος του άλλου, ο Σιναϊτικός Κώδικας, στη Βρετανική Βιβλιοθήκη.

Τα Ευαγγέλια και οι Πράξεις ενίσχυαν τη διάδοση του χριστιανισμού κατά τον δεύτερο αιώνα, όταν σταμάτησε πια να κατευθύνεται από την Ιερουσαλήμ και εξαπλώθηκε από προσηλυτιστές επισκόπους στον ρωμαϊκό κόσμο συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας και των ανατολικών επαρχιών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Στη διάρκεια των τεσσάρων αιώνων που μεσολάβησαν ανάμεσα στη γέννηση του Ιησού και στα διατάγματα του Θεοδοσίου, η σχέση ανάμεσα στον χριστιανισμό και τον ελληνισμό διαφοροποιούνταν και συνεχώς μεταβαλλόταν, όπως μπορούμε να δούμε μέσα από τις μορφές δύο διακεκριμένων παγανιστριών. Από την ειρηνική άκρη του φάσματος, μια κοινή ελληνική παιδεία και κουλτούρα μπορούσε να επιτρέψει σε χριστιανούς, Ιουδαίους και Άραβες όχι μόνο να συνυπάρξουν αλλά και να έχουν πολιτισμένες διαφωνίες πρόσωπο με πρόσωπο. Η Ζηνοβία, η εξελληνισμένη Αραβίδα βασίλισσα της Παλμύρας κατά τον τρίτο αιώνα, προσκαλούσε τους πιο λαμπρούς διανοούμενους για να ενισχύσει την πολιτιστική ζωή της πολυτελούς πόλης της, και έφτιαξε μια πλούσια όαση στην καρδιά της συριακής ερήμου. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν ένας Έλληνας ρήτορας που ονομαζό-

ταν Καλλίνικος και ένας χριστιανός επίσκοπος της Αντιόχειας - ένας σημαντικός θεολόγος - που ονομαζόταν Παύλος από τα Σαμόσατα, όπως επίσης και κάποιος Λογγίνος που θα μπορούσε να είναι ακόμη και ο συγγραφέας της λαμπρής εργασίας επάνω στη λογοτεχνική κριτική *Περί Ύψους* - μια εκ βαθέων προσπάθεια να εξηγήσει πώς η ομορφιά της λογοτεχνίας μπορεί να κάνει την καρδιά του αναγνώστη να χτυπήσει πιο δυνατά από την έξαψη. Είναι γραμμένη στα ελληνικά, αλλά το γεγονός ότι αναφέρεται στη Γένεση μας κάνει να υποθέσουμε πως ο συγγραφέας ήταν Ιουδαίος. Ο εξελληνισμός καθιστούσε δυνατό έναν τέτοιο πνευματικό διεθνισμό. Όμως, στην άλλη άκρη του φάσματος βρίσκεται ο βίαιος θάνατος της Υπατίας, που δραματοποιήθηκε στην ταινία «Agora» του Αλεσάντρο Αμεναμπάρ με πρωταγωνίστρια τη Ρέιτσελ Βάις. Η Υπατία ήταν μια διακεκριμένη Ελληνίδα της Αιγύπτου, μαθηματικός, που έζησε κατά τον τέταρτο με πέμπτο αιώνα. Ήταν κόρη του ευκλείδειου μαθηματικού Θεόωνα, στο πλευρό του οποίου εργάστηκε μέσα στην Αλεξανδρινή Βιβλιοθήκη. Δολοφονήθηκε όταν η ρωμαϊκή διοίκηση επέτρεψε σε εξαγριωμένους χριστιανούς να καταστρέψουν τη Βιβλιοθήκη ως έναν από τους θεσμούς που συμβόλιζαν ό,τι εκείνοι νοούσαν ως επαίσχυντη παγανιστική παράδοση.

*

Είναι απορίας άξιο το πόσο λίγες αναφορές έχουμε από παγανιστές για την κοινότητα των χριστιανών, κατά τα πρώτα διακόσια χρόνια της τελευταίας. Ο Επίκτητος, ο στωικός για τον οποίο μιλήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, παρατηρεί πως οι χριστιανοί, τους οποίους αποκαλεί Γαλιλαίους, δεν φοβούνται τον θάνατο. Ως στωικός, σίγουρα θα το είχε βρει αυτό άξιο σχολιασμού. Ο ιατρός Γαληνός επίσης αναφέρεται στους χριστιανούς, κατά το τέλος του δεύτερου αιώνα μ.Χ. Οι απόψεις του είναι σε μεγάλο βαθμό θετικές, που σημαίνει ότι ίσως είχε έρθει σε επαφή με την καλοσύνη κάποιων μεμονωμένων ατόμων που ήταν χριστιανοί, ή και με κάποια ολόκληρη κοινότητα. Στη σύνοψή του της πλατωνικής Πολιτείας, κάνει μια μεγάλη φιλοφρόνηση στους χριστιανούς, όχι και πολύ διαφορετική από εκείνη του Επίκτητου, λέγοντας πως η συμπεριφορά τους, κυρίως η στάση τους απέναντι στον θάνατο, ο αυτοέλεγχός τους όσον αφορά στον σωματικό πόθο και η καλλιέργεια της αρετής τους έκανε «όχι κατώτερους» από τους φιλοσόφους. Όμως τον εξόργιζε η προθυμία των χριστιανών να αποδέχονται δόγματα με βάση την πίστη παρά να απαιτούν αποδείξεις μέσω στοιχείων. Αυτό ήταν σοβαρό σφάλμα κρίσης για οποιονδήποτε Έλληνα με κριτική σκέψη· βασίζοντας την πίστη τους σε «παραβολές και θαύματα», οι χριστιανοί αποδεικνύονταν από μόνοι τους καθόλου πιο ικανοί από τη μεγαλύτερη μάζα του πληθυσμού να παρακολουθήσουν ένα επιχείρημα θεμελιωμένο σε αποδεικτικά βήματα. Σε ένα σημείο, ο Γαληνός κάνει μια αναφορά στο Κατά Ματθαίον 3:9, και αναφέρει πως ο Ιωάννης ο Βαπτιστής έλεγε πως ο Θεός μπορούσε να παραβιάσει τους νόμους της φύσης και να φτιάξει ανθρώπους από πέτρα. Ο Γαληνός θεωρούσε την πίστη των χριστιανών σε τέτοια επιστημονικώς αδύνατα θαύματα ως απόδειξη διανοητικής ένδειας.

Και ενώ οι χριστιανοί αναφέρονται στα γραπτά αρκετών Ρωμαίων αυτοκρατόρων, συμπεριλαμβανομένων των Τραϊανού, Αδριανού και Μάρκου Αυρηλίου, υπάρχουν λιγότερες πηγές που μας επιτρέπουν να δούμε πώς οι ελληνόφωνοι εκείνοι που απολάμβαναν τον από καιρό καθιερωμένο τρόπο ζωής τους και περιγέλασαν τον Παύλο στην Αθήνα, αντέδρασαν στους χριστιανούς κατά τον δεύτερο αιώνα. Το πιο πλούσιο, δηκτικό κείμενο δείχνει τον Λουκιανό από τη Συρία, τον σατιρικό, να βάζει στο στόχαστρο τη νέα θρησκεία και τους φανατικούς υποστηρικτές της, με έναν τρόπο, όμως, που μάλλον γυρνά τελικά αντίστροφα. Στον *Περί της Περεγρίνου Τελευτής* αφηγείται ένα μέρος από την ιστορία της ζωής ενός κυνικού φιλοσόφου

που ονομάζεται Περεγρίνος και κατάγεται από το Πάριον της Μικράς Ασίας. Αυτός, λέει ο Λουκιανός, είχε προσωρινά κατά τα νεανικά του χρόνια προσηλυτιστεί στον χριστιανισμό. Αργότερα στη ζωή του, και αφού ασπάστηκε τον κυνισμό, ο Περεγρίνος ενδιαφέρθηκε για την ινδική σκέψη. Εντυπωσιάστηκε από την ιστορία του σχεδόν θρυλικού Ινδοῦ στοχαστή Κάλανου, που είχε συνδεθεί με τον Μέγα Αλέξανδρο και είχε καεί οικειοθελώς όταν πια αρρώστησε, στα Σούσα το 323 π.Χ. Έτσι λοιπόν ο Περεγρίνος, λέει ακόμη ο Λουκιανός, μιμήθηκε τον Κάλανο βάζοντας ο ίδιος φωτιά στον εαυτό του κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 165 μ.Χ.

Ο Λουκιανός χρησιμοποιεί αυτό το συμβάν ως αφορμή για να συσχετίσει την εμπειρία του Περεγρίνου με αυτήν των χριστιανών, μια από τις εμπνεύσεις και πίσω από την ταινία «Η ζωή του Μπράιαν» (γνωστή στα ελληνικά και ως «Ένας προφήτης μα τι προφήτης») των Μόντι Πάιθονς (1979). Ο Λουκιανός δίνει ένα πορτρέτο του Περεγρίνου ως τσαρλατάνου που πλασάρει ο ίδιος τον εαυτό του, και των χριστιανών ως πουριτανικών, ανόητων και γελοίων. (Αυτός είναι και ο λόγος που ετούτο το κείμενο του Λουκιανού απαγορεύτηκε αρκετές φορές από επίσημες Εκκλησίες.) Ο Περεγρίνος είχε αρχικά προσχωρήσει στην κοινότητα των χριστιανών αφού είχε πρώτα στραγγαλίσει τον ίδιο του τον πατέρα και διαπράξει δύο σεξουαλικά αδικήματα - μοιχεία και αποπλάνηση ενός νεαρού αγοριού. Διαφεύγοντας στην Παλαιστίνη, συνάντησε μερικούς χριστιανούς ιερείς και αντιγραφείς που ήταν τόσο μωρόπιστοι ώστε μπόρεσε να τους πείσει πως ήταν προφήτης. Έγινε ηγέτης τους, μετέφρασε και έγραψε χριστιανικά βιβλία, και τιμήθηκε από εκείνους τόσο που ερχόταν δεύτερος μόνο μετά τον άνθρωπο «τον οποίο εκείνοι ακόμη λάτρευαν, τον άνθρωπο ο οποίος σταυρώθηκε στην Παλαιστίνη επειδή εισήγαγε αυτή την καινούρια θρησκεία στον κόσμο».

Οι τοπικές αρχές τον συνέλαβαν βλέποντας πως ήταν απατεώνας, όμως το χριστιανικό κοπάδι του ακόμα πίστευε σε εκείνον και στρατοπέδευσε έξω από τη φυλακή. Του έφερναν φαγητό, του διάβαζαν τις «ιερές γραφές» τους, τον συνέκριναν με τον φυλακισμένο Σωκράτη και προσκαλούσαν υποστηρικτές από ολόκληρη την Ασία «σταλμένους από τους χριστιανούς, με κοινή δαπάνη». Ο αφηγητής στο κείμενο του Λουκιανού, ο οποίος είναι ένας άντρας που είχε ακούσει συζητήσεις στην Ολυμπία, μας δίνει μια σύνοψη του πώς οι παγανιστές με την αίσθηση του χιούμορ μιλούσαν για τους τόσο προσηλωμένους χριστιανούς με το τόσο σοβαρό ύφος που έβλεπαν γύρω τους κατά τον δεύτερο αιώνα: «Οι φτωχοί αυτοί δυστυχημένοι έχουν πείσει τους εαυτούς τους, πρώτον και κυρίως, ότι πρόκειται να γίνουν αθάνατοι και να ζήσουν για πάντα, ως ανταμοιβή για το ότι αψηφούν τον θάνατο και είναι ακόμη και πρόθυμοι να παραδοθούν για φυλάκιση. Ακόμη χειρότερα, εκείνος που τους έδωσε τους πρώτους νόμους τους, τους έπεισε πως είναι όλοι αδέλφια μεταξύ τους». Έγιναν χριστιανοί, «με το να απαρνηθούν τους Έλληνες θεούς και με το να λατρεύουν τον ίδιο τον σταυρωμένο εκείνο σοφιστή, και να ζουν με τους νόμους του. Γι' αυτό και απεχθάνονται αδιακρίτως όλα τα αγαθά και τα θεωρούν κοινή ιδιοκτησία, αποδεχόμενοι πάντοτε αυτά τα δόγματα χωρίς κανένα αποδεικτικό στοιχείο. Αν λοιπόν οποιοσδήποτε τσαρλατάνος και απατεώνας, απλώς ικανός να εκμεταλλευτεί την κατάσταση, έρθει ανάμεσά τους, θα αποκτήσει ξαφνικά πλούτο με το να επιβληθεί σε απλοϊκούς ανθρώπους». Αυτές οι φράσεις αποκρυσταλλώνουν την περιφρονητική στάση των παγανιστών απέναντι στους χριστιανούς κατά τον δεύτερο αιώνα. Οι χριστιανοί αντιμετώπιζονταν ως ανόητοι ασκητές που εθελοντικά στερούσαν την περιουσία τους ή και φυλακίζονταν, και που πίστευαν αφελώς πως ήταν αθάνατοι, πως ήταν όλοι αδέλφια μεταξύ τους, πως τα υλικά αγαθά δεν είχαν σημασία και έπρεπε να τα μοιράζονται με κοινοκτημοσύνη. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός ότι η κοινή αντίληψη ήταν πως οι χριστιανοί λάτρευαν τον Ιησού ο οποίος για τους περισσότερους παγανιστές θεωρούνταν ένας ακόμη σοφιστής. Σε έναν άλλο

διάλογο, ο Λουκιανός βάζει τους χριστιανούς στο ίδιο σακί με δύο άλλες ομάδες τις οποίες αντιπαθεί, τους επικούρειους και τους αθεϊστές.

Οι χριστιανοί πάντως αποτελούσαν όντως μια απειλή για το από καιρού καθιερωμένο ήθος του ελληνικού πολιτισμού, ακριβώς επειδή απαρνούνταν τους παλιούς θεούς και δεν συμμετείχαν με το σώμα των πολιτών στο τελετουργικό των πάνδημων θυσιών και σε όλη τη διασκέδαση και τα δείπνα που ακολουθούσαν. Παράλληλα με τη σατιρική γελοιοποίηση, βρέθηκαν και άλλοι τρόποι για να εξουδετερώσουν την πρόκληση που αντιπροσώπευαν, όπως ήταν το να ανακρούουν τα δόγματά τους με τον πάντοτε σεβαστό τρόπο της πραγματείας ή του συστηματικού διαλόγου. Ένας σύγχρονος του Λουκιανού, ένας Έλληνας φιλόσοφος (ίσως Αλεξανδρινός) που ονομαζόταν Κέλσος, έγραψε μια πραγματεία με τίτλο Αληθής Λόγος. Δυστυχώς, το ίδιο το κείμενο δεν σώζεται παρά μέσα από μακροσκελείς παραπομπές ενσωματωμένες σε μια άλλη πραγματεία, γραμμένη μερικές δεκαετίες αργότερα από έναν χριστιανό, τον Ωριγένη, ο οποίος ήθελε να ανασκευάσει κάθε σημείο το βιβλίου του Κέλσου. Όμως τα κύρια σημεία των επιχειρημάτων του Κέλσου είναι αρκετά ξεκάθαρα αναφορικά με το ότι οι χριστιανοί πραγματοποιούν κρυφές, παράνομες συναντήσεις· ο χριστιανισμός είναι βάρβαρος, χρησιμοποιεί μαγεία και απαιτεί ανορθολογική πίστη· προέρχεται από τη θρησκεία των Εβραίων, η οποία πρέπει να απορριφθεί διότι επιμένει στον χωρισμό τους από τους άλλους ανθρώπους. Ο χριστιανισμός ασκείται κατά κανόνα από τις χαμηλότερες τάξεις, από ανθρώπους αμόρφωτους (παρόλο που ο Κέλσος δεν αρνείται πως υπήρχαν ανάμεσά τους και άνθρωποι έξυπνοι και καλλιεργημένοι).

Στη συνέχεια -και αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον- ο Κέλσος επινοεί έναν Ιουδαίο ομιλητή για να υποστηρίξει την ιουδαϊκή θρησκεία έναντι του χριστιανισμού. Αυτό εγείρει το ερώτημα του κατά πόσο το αναγνωστικό κοινό του περιλάμβανε εξελληνισμένους Εβραίους. Ο κατασκευασμένος από τον Κέλσο ιουδαϊκός αντίλογος αναφέρει αρκετές ενστάσεις. Ο Ιησούς δεν θα μπορούσε να είναι ο αναμενόμενος Μεσσίας, επειδή δεν γεννήθηκε θεός (ο Κέλσος λέει πως ο πατέρας του ήταν ένας Ρωμαίος στρατιώτης) και δεν αναγνωρίστηκε από τον Θεό. Ο Ιησούς αναγκάστηκε από τη φτώχεια να νοικιάσει σε άλλους τη δουλειά του στην Αίγυπτο, όπου ο ίδιος και ο Ιωάννης Βαπτιστής ονειρεύονταν την καινούρια θρησκεία ως απάτη, και εξασκούσαν σε ταχυδακτυλουργικά τεχνάσματα για να προωθήσουν την παραγωγή των θαυμάτων τους. Δεν ήταν ο Μεσσίας, επειδή τον πρόδωσαν οι ίδιοι οι πιστοί του. Δεν μπόρεσε να σώσει τον εαυτό του από τον θάνατο και δεν αναστήθηκε. Αν το είχε κάνει, θα προτιμούσε να παρουσιαστεί στους δικαστές παρά σε μιαμισότρελη γυναίκα.

Επιστρέφοντας στη δική του, παγανιστική φιλοσοφική φωνή, ο Κέλσος υποστηρίζει πως ο ίδιος ο χριστιανισμός από μόνος του ανατίθεται στη λογική. Αυτό διαφαίνεται από τη χρήση που κάνει τρομακτικών εικόνων για μελλοντικές τιμωρίες, προκειμένου να πείσει τους ανθρώπους να προσηλυτιστούν. Ο Κέλσος αντιτίθεται ιδιαίτερα στην έλξη που ασκούν στον χριστιανισμό οι αυτάρεσκοι αμαρτωλοί, και στον ισχυρισμό του ότι μπορεί να συγχωρήσει την αμαρτία. Ως καλός Έλληνας φιλόσοφος που είναι, ο Κέλσος είναι ξεκάθαρος πως η μόνη θεραπευτική δράση για κάποιον ο οποίος σφάλει από συνήθεια είναι να αλλάξει ολόκληρη τη στάση ζωής του. Και όταν η συζήτηση έρχεται στον Θεό, για ποιο λόγο να θέλει το υπέρτατο ον να ενσαρκωθεί και να ανακατευτεί με τους θνητούς, οι οποίοι είναι κατώτεροί του; Υπονομεύοντας το θεμέλιο της χριστιανικής πίστης, ο Κέλσος σε αυτό το σημείο εκτοξεύει μια ομοβροντία εναντίον των πεποιθήσεων των Ιουδαίων. Σήμερα μας φαίνεται ένα δυσάρεστο μη ανεκτικό κείμενο όταν το διαβάζουμε, όμως αποκαλύπτει πόσο καλά γνώριζε την Παλαιά Διαθήκη.

Κρατά την πιο δριμεία ρητορική του για το δόγμα της ανάστασης του σώματος:

Είναι ανορθολογικοί να πιστεύουν πως όταν ο Θεός, ως μάγισσα, ανάψει τη φωτιά που πρόκειται να καταβροχθίσει τον κόσμο, όλοι οι υπόλοιποι άνθρωποι θα αφανιστούν και μόνο εκείνοι θα επιζήσουν - και όχι απλώς και μόνο εκείνοι που θα είναι ζωντανοί όταν θα συμβεί αυτό, αλλά και όσοι δικούς τους έχουν από καιρό πεθάνει, που υποτίθεται πως θα σηκωθούν από το χώμα με ακριβώς το ίδιο σώμα που είχαν και όταν ζούσαν. Αυτό είναι κάτι καλό για να ελπίζουν τα σκουλήκια πως θα συμβεί, όμως τι είδους άνθρωπος θα ποθούσε πίσω ένα σώμα από καιρό σαπισμένο;

Κι όμως, με όλη του τη δηκτική γλώσσα εναντίον τόσο των χριστιανών όσο και των Ιουδαίων προγόνων τους, ο σκοπός του Κέλσου φαίνεται πως δεν ήταν τόσο διχαστικός. Εξέφραζε την ελπίδα πως οι παγανιστές, και τουλάχιστον οι μορφωμένοι Έλληνες, θα έφταναν σε μια συμφωνία μέσω της οποίας οι χριστιανοί θα διατηρούσαν μεν την πίστη τους αλλά θα συνεργάζονταν με τις υποθέσεις της πολιτείας και θα είχαν κάποια αξιώματα στη διακυβέρνηση. Αυτό θα περιλάμβανε, αν ήταν απαραίτητο, και τη στήριξη της θρησκείας της πολιτείας. Ο Κέλσος σκόπευε να γράψει ένα ακόμη βιβλίο, στο οποίο θα κατέθετε τις πρακτικές προτάσεις του για το πώς θα μπορούσε να επιτευχθεί ένα τόσο ανεκτικό και συνεργατικό μοντέλο. Δυστυχώς, από ό, τι φαίνεται, ο οδηγός του για τη ζωή μέσα στην πολυπολιτισμικότητα δεν γράφτηκε ποτέ.

Ο αντίπαλος του Κέλσου, ο Ωριγένης, όπως οι περισσότεροι μορφωμένοι χριστιανοί του τρίτου αιώνα μ.Χ., ανακάτευε τη ριζικά καινούρια θρησκεία του με μια γερή δόση πλατωνικής φιλοσοφίας. Οι σύγχρονοί τους πλατωνικοί φιλόσοφοι από τους οποίους έπαιρναν ιδέες και οι χριστιανοί θεολόγοι, ονομάστηκαν κατά τον δέκατο ένατο αιώνα νεοπλατωνικοί, και η σημασία τους κατά την ιταλική Αναγέννηση τους καθιστά μια από τις ομάδες της αρχαιότητας με τη μεγαλύτερη επιρροή. Παρόλο που δεν αναφέρονταν άμεσα στον ερχομό του χριστιανισμού, οι νεοπλατωνικοί έπαιξαν σημαντικό ρόλο με το να αναμορφώσουν ένα από τα πλέον σημαντικά στοιχεία της παγανιστικής παράδοσης -τα πλατωνικά έργα- για να ανταποκρίνονται στις εξελισσόμενες τάσεις της όψιμης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και αυτό ήταν κάτι που οι χριστιανοί βρήκαν πολύ ελκυστικό. Ο τρόπος με τον οποίο συνέλαβαν τον πλατωνισμό χρησιμοποιήθηκε επίσης πολύ από στοχαστές στην ιουδαϊκή και στην ισλαμική πνευματική παράδοση.

Η μορφή-κλειδί όμως ήταν ένας Έλληνας εξ Αιγύπτου του τρίτου αιώνα, ο Πλωτίνος, ο οποίος στην Αλεξάνδρεια είχε σπουδάσει δίπλα στον ίδιο δάσκαλο φιλοσοφίας με τον Κέλσο και ενδιαφερόταν για την ινδική και την περσική σκέψη τόσο όσο και για την ελληνική. Ο Πλωτίνος μετακόμισε στη Ρώμη για να εργαστεί και να γράψει τις πενήντα τέσσερις πραγματείες του. Ονομάζονται Εννεάδες, επειδή χωρίστηκαν από τον μαθητή και βιογράφο του Πορφύριο σε έξι βιβλία, καθένα εκ των οποίων περιείχε εννέα πραγματείες. Η ερμηνεία της πλατωνικής μεταφυσικής από τον Πλωτίνο κατανοούσε το σύμπαν ως αυτό που περιείχε τρία βασικά στοιχεία (μία τριάδα, κάτι που επηρέασε βαθιά το χριστιανικό δόγμα): το Ένα (τη μοναδική, ενιαία και υπερβατική φύση του Θεού)· τον Νου, νοημένο καλύτερα ως Διάνοια ή Στοχαστικό Λόγο, που συλλαμβάνει το πλατωνικό βασίλειο των ιδεών· και την Ψυχή. Η Ψυχή έχει δύο μέρη, και το ένα είναι ανώτερο από το άλλο. Το ανώτερο μέρος, που συνδέεται στενά με τη Διάνοια, παρακολουθεί το κατώτερο μέρος καθώς αυτό υλοποιείται και περνά μέσα από τη ζωή, ευάλωτο στις φυσικές επιθυμίες, στην ηδονή και στον πόνο, τη θλίψη και τη μοχθηρία, επιλήσμον απέναντι στο καθαρό βασίλειο από το οποίο αποκόπηκε. Ο μύθος του Ηρός στο τελευταίο βιβλίο της πλατωνικής Πολιτείας ήταν κεντρικός για αυτόν τον νεοπλατωνικό συγγραφέα. Το νόημα ήταν πως ο μοναδικός τρόπος για να επιστρέψει μια ανθρώπινη ψυχή στο

καθαρό άυλο βασίλειο, ήταν να καλλιεργεί την αρετή και να ασκεί τη φιλοσοφία. Δεν είναι δύσκολο να δούμε πώς αυτός ο δυϊσμός μυαλού-σώματος και η ιδέα της επιστροφής στην αθάνατη ζωή μέσα σε ένα άυλο βασίλειο, σε ενότητα με το θεϊκό στοιχείο, βρήκε απήχηση ανάμεσα στους πιο διανοούμενους χριστιανούς όπως και σε κάποιες άλλες ομάδες, εσωτεριστικές, τις οποίες επηρέασε και κάποιες φορές συνέπεσε μαζί τους. Αυτές οι ομάδες αναφέρονται συνήθως ως «Γνωστικοί».

Ο βιογράφος του Πλωτίνου, ο Πορφύριος, ένας εξελληνισμένος Φοίνικας, ήταν και ο ίδιος διαπρεπής νεοπλατωνικός. Ήταν τα δικά του κείμενα νεοπλατωνικής φιλοσοφίας που επηρέασαν τον Αυγουστίνo Ιπώνος (αργότερα γνωστό ως Άγιο Αυγουστίνo) και τον έκαναν να πιστέψει στην ύπαρξη του μη υλικού πνευματικού βασιλείου, κάτι που στη συνέχεια τον συμφιλίωσε με τον ορθόδοξο χριστιανισμό. Μέσω του Αυγουστίνου, ο Πορφύριος συνέβαλε σημαντικά στη θεμελίωση της δυτικής θεολογίας, έτσι όπως αυτή ισχύει έως και σήμερα. Ο ίδιος παρ' όλα αυτά θα είχε νιώσει αποστροφή ακούγοντας κάτι τέτοιο. Είχε κάποτε κι εκείνος υπάρξει χριστιανός και αφού εγκατέλειψε αυτή την πίστη έγινε ένας από τους διαπρεπέστερους κριτικούς της. Κοντά στην εποχή των διωγμών του Διοκλητιανού, έγραψε μια πραγματεία με τίτλο Κατά Χριστιανών. Ο τρόπος με τον οποίο εκθέτει αυτό που ο ίδιος αντιλήφθηκε ως διανοητική σύγχυση των χριστιανών είναι τόσο οξύς, που αργότερα οι χριστιανοί αυτοκράτορες από τον Κωνσταντίνο και έκτοτε τον απαγόρευσαν και το έργο του σχεδόν χάθηκε εντελώς.

Οι νεοπλατωνικοί καταπιάνονταν και με άλλα παγανιστικά κείμενα εκτός από αυτά του Πλάτωνα. Ένα από τα αγαπημένα τους ήταν η ομηρική Οδύσσεια. Ακόμη και πριν από τον Πλάτωνα, οι πρώτοι πυθαγόρειοι φιλόσοφοι των οποίων οι απόψεις περιλάμβαναν τη μετενσάρκωση, είχαν αναπτύξει μια αλληγορική ερμηνεία της Οδύσσειας που συνδύαζε την επιστημολογία και τη μεταφυσική, όπως επίσης και το ήθος της εγκράτειας που εισηγήθηκε αργότερα η κυνική-στωική παράδοση. Ο Πλωτίνος πάντως θεωρούσε πως η επιθυμία του Οδυσσέα να επιστρέψει στην αγαπημένη του πατρίδα και να φύγει μακριά από την Κίρκη και την Καλυψώ, με όλες τις χάρες τους, είναι ο τρόπος του Ομήρου για να μας πει ότι ο άνθρωπος έχει ανάγκη να επιστρέψει στην πνευματική του πατρίδα και να αποκοπεί από τον όμορφο αισθητό κόσμο. Έτσι, η Ιθάκη σημαίνει μεταφορικά την ένωση με το θεϊκό στοιχείο. Ο Πορφύριος έγραψε τότε την πιο εκπληκτική αλληγορία για τον Οδυσσέα, στην πραγματεία του Στο Σπήλαιο των Νυμφών. Ξεκινά παραθέτοντας την περιγραφή του σπηλαίου της Ιθάκης, στη δέκατη τρίτη ραψωδία της Οδύσσειας όπου η Αθηνά συμβουλεύει τον Οδυσσέα να κρύψει τους θησαυρούς του. Το σπήλαιο είναι μια αλληγορία, σύμφωνα με τον Πορφύριο, του φυσικού σύμπαντος — είναι όμορφο αλλά συγχρόνως είναι και ζοφερό. Το ελαιόδεντρο αντιπροσωπεύει τη θεϊκή σοφία η οποία τροφοδοτεί με γνώση το σύμπαν και παρ' όλα αυτά είναι χωρισμένη από αυτό. Όταν η Αθηνά συμβουλεύει τον Οδυσσέα να κρύψει τους θησαυρούς του στη σπηλιά, ο Όμηρος μας λέει πως πρέπει να αφήσουμε κατά μέρος τα εξωτερικά μας αποκτήματα προκειμένου να σκεφτούμε πώς να αποκόψουμε από την ψυχή μας όλες τις καταστροφικές επιθυμίες των αισθήσεων και τα πάθη.

Οι νεοπλατωνικοί πολύ βολικά έβρισκαν αλληγορίες στους σημαντικότερους παγανιστικούς μύθους με τέτοιο τρόπο που έμελλε στη συνέχεια να τους κάνουν αρεστούς στους εγκρατείς χριστιανούς, οι οποίοι ήταν ικανοποιημένοι με το να απαλλάγουν από τις απολαύσεις των αισθήσεων αλλά δεν ήθελαν και να πάνσουν να διαβάζουν τα όμορφα παλιά τους βιβλία. Η συγχώνευση παγανιστικών και χριστιανικών διανοιών φαίνεται επίσης και από την επίδραση πολλών ιστοριών από τη μυθολογία σε αφηγήσεις χριστιανών συγγραφέων σχετικά με τα ταξίδια και τις περιπέτειες των Αποστόλων. Η Οδύσσεια βρίσκεται πίσω από τις αποκρυφιστικές Πράξεις Ανδρέα, μια συναρπαστική αφήγηση σχετικά με έναν από τους πιο αινιγματικούς μα-

θητές, η οποία μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες και διαβάστηκε κατά τα πρώτα χρόνια της χριστιανικής επικράτησης στην Αφρική, την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη, τη Συρία, την Αρμενία, τη Μικρά Ασία, την Ελλάδα, την Ιταλία, τη Γαλατία και την Ισπανία. Οι Πράξεις Ανδρέα περιέγραφαν θαλασσοπορία, ναυάγια, πειρατές και κανίβαλους, όπως επίσης και μια συνάντηση με τις ψυχές των νεκρών, παρόμοια με εκείνη του Οδυσσέα στον Κάτω Κόσμο. Η νόμιμη σύζυγος του Ανδρέα, η Μαξιμίλα, περιμένει στο σπίτι όπως η Πηνελόπη, και αντιστέκεται στις πιέσεις ενός αρπακτικού μνηστήρα. Ο ήρωας είναι ένας ψαράς ο οποίος κατέχει εξαιρετικές δυνάμεις αντοχής (κάνει τέσσερις ημέρες να πεθάνει αφού τον έχουν σταυρώσει). Η ιστορία του Οδυσσέα, του ταξιδευτή ήρωα, αποτελούσε μέρος της στοιχειώδους ήδη εκπαίδευσης όλων των κατοίκων του αρχαίου ελληνικού και του αρχαίου ρωμαϊκού κόσμου. Και καθώς όλοι τη γνώριζαν τόσο καλά, πάσχιζαν να δώσουν και σε όλες τους τις άλλες ιστορίες μορφή παρόμοια με την επική Οδύσσεια του Ομήρου. Υπό αυτήν την έννοια, ο μαθητής Ανδρέας είναι ένας εκχριστιανισμένος Οδυσσέας.

Ο μύθος ο οποίος βρίσκεται πίσω από την αφήγηση της γυναίκας αποστόλου Θέκλας στα Απόκρυφα της Καινής Διαθήκης, είναι η διαφυγή από τον Εύξεινο Πόντο της Ιφιγένειας και του Ορέστη, που έκλεψαν το λατρευτικό ξόανο της Αρτέμιδος και το πήραν μαζί τους. Η Θέκλα προσηλυτίστηκε στον χριστιανισμό και στην παντοτινή αγνότητα από τον Απόστολο Παύλο στο Ικόνιο, την κεντρική πόλη της Ανατολίας στην οποία είχε γεννηθεί, στους κόλπους μιας οικογένειας της ανώτερης τάξης. Η σχετική με τη Θέκλα αφήγηση αναφέρει πώς αντιστάθηκε σε έναν μνηστήρα και πώς καταδικάστηκε να καεί ζωντανή αλλά σώθηκε χάρη σε μια καταγιδα που έστειλε ο Θεός για να σβήσει τις φλόγες. Ταξίδεψε μαζί με τον Παύλο στην Αντιόχεια και αντιστάθηκε επιτυχώς στην προσπάθεια κάποιου Αλεξάνδρου, αριστοκρατικής καταγωγής, να τη βιάσει. Καταδικασμένη να τη φάνε τα θηρία, σώθηκε για άλλη μια φορά χάρη στη θεϊκή παρέμβαση (πάντως εμφανιζόταν συχνά συνδεδεμένη, όπως και η Άρτεμις, με μια συνοδεία ζώων). Δεν είναι απορίας άξιον που οι πρώτοι χριστιανοί όπως ο Τερτυλλιανός, αντίθετοι στο να κηρύττουν και να βαπτίζουν οι γυναίκες, ισχυρίστηκαν πως η ιστορία της Θέκλας ήταν πλαστή. Ούτε είναι απορίας άξιον που η Θέκλα θεωρείται σήμερα ως πρόγονος των γυναικών στις χριστιανικές εκκλησίες.

Αλλά ένα παράρτημα στην ιστορία της μας λέει και για την υπόλοιπη ζωή και τον θάνατο της Θέκλας: ταξίδεψε «με ένα φωτεινό σύννεφο» ως τη Σελεύκεια, όπου προσηλύτισε πολλούς, και μετά έζησε ως παρθένα ιέρεια σε μια κοντινή σπηλιά. Η σπηλιά είχε τόση δύναμη που ακόμη και πλησιάζοντάς την κανείς θεραπευόταν θαυματουργά. Οι παγανιστές γιατροί της Σελεύκειας συνωμότησαν εναντίον της επειδή τους έβλαπτε τη δουλειά θεραπεύοντας όλο τον κόσμο. Υπέθεσαν πως η Θέκλα ήταν ιέρεια της Αρτέμιδος. Κι αφού οι θεοί θα της αφαιρούσαν τη δύναμη αν έχανε την παρθενία της, ακόμη και στην ηλικία των ενενήντα ετών, οι γιατροί οργάνωσαν έναν ομαδικό βιασμό. Όμως ο Θεός της άνοιξε ένα άλλο, βραχώδες σπήλαιο για να χωθεί μέσα σώζοντας την παρθενία της και επιτρέποντάς της να πεθάνει με τρόπο που άξιζε αγιοποίηση. Σε αυτή την ιστορία, η σθεναρή, πολυταξιδεμένη ιερή παρθένα, η συνδεδεμένη με τη θεραπεία και της οποίας η μνήμη διατηρείται στη θαυματουργή σπηλιά, θεωρείται αναπόφευκτα από τους παγανιστές της Μικράς Ασίας, επίκεντρο της λατρείας της Αρτέμιδος, ως ιέρεια αυτής ακριβώς της θεάς. Είναι μια σπηλιά ψηλά πιο πάνω από τα ερείπια της Εφέσου, όπου μια απίστευτη χριστιανική ζωγραφική απεικόνιση της Θέκλας και του Παύλου ανακαλύφθηκε από Αυστριακούς αρχαιολόγους. Μάλιστα συχνά απεικονίζονται ως ζευγάρι, ενωμένοι όχι ερωτικά αλλά ως ταξιδευτές που αναγγέλλουν την άφιξη ενός νέου θεού.

Θα πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί προτού υποθέσουμε πως οι παγανιστικοί μύθοι που είχαν σχέση με το σεξ απορρίφθηκαν από τους πρώτους χριστιανούς. Όπως και η Οδύσ-

σεια, θα μπορούσαν απλώς να ερμηνευτούν διαφορετικά από τους χριστιανούς που δεν άντεχαν να απαρνηθούν την παλιά τους παιδεία. Μια λύση για τους μύθους τους σχετικούς με το σεξ είναι να τους ερμηνεύσουν ως αλληγορίες που περιείχαν ηθικά παραδείγματα τα οποία θα αποδείκνυαν τα πλεονεκτήματα της χριστιανικής ηθικής. Στα τέλη του πέμπτου ή στις αρχές του έκτου αιώνα, ο Προκόπιος από τη Γάζα, ένας ειδικός στην Παλαιά Διαθήκη, περιέγραψε μια σειρά από καινούριες ζωγραφικές αναπαραστάσεις που είχαν μόλις τοποθετηθεί σε ένα δημόσιο κτίριο. Ο Προκόπιος έδωσε χριστιανική ερμηνεία των σκηνών, που ήταν όλες τους παρμένες από την κλασική μυθολογία, δείχνοντας το ηθικό μάθημα που βρισκόταν πίσω από την αρχαία αφήγηση: η ιστορία της Φαίδρας, που ήθελε να αποπλανήσει τον θετό γιο της Ιππόλυτο, ή της Αριάδνης, η οποία πρόδωσε την πατρίδα της για να κοιμηθεί με τον Θησέα, αποκαλύπτουν τον κίνδυνο του ερωτικού πάθους. Ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένο στους αρχαίους παγανιστικούς μύθους και στις αφηγήσεις που προσαρμόστηκαν στον χριστιανισμό, να υπάρχει η μορφή του Διονύσου, μια διαδικασία για την οποία έχουμε ως παράδειγμα εκπληκτικά μωσαϊκά τα οποία βρέθηκαν στην Πάφο της Κύπρου. Ένα άλλο παράδειγμα είναι ένα μεγάλο ελληνικό επικό ποίημα με τον τίτλο Διονυσιακά, γραμμένο από τον πολυδιαβασμένο Νόννο, καταγόμενο από την Πανόπολη της Αίγυπτου, τον πέμπτο ή τον έκτο αιώνα μ.Χ. Το ποίημα μας λέει πώς ο Διόνυσος κέρδισε πολλές νίκες στην Ινδία προτού επιστρέψει στην Εγγύς Ανατολή με μια θριαμβευτική πορεία, και περικλείει τους ιδρυτικούς μύθους πολλών ελληνικών πόλεων. Κατά την εποχή που πέθανε ο Νόννος, η παγανιστική θρησκεία ήταν πια εκτός νόμου, κι έτσι πολλοί μελετητές βλέπουν τα Διονυσιακά ως μια σοβαρή υπεράσπιση της παλαιάς θρησκείας σε μια εποχή που ο χρόνος μετρούσε αντίστροφα. Όμως ο Νόννος γνώριζε επίσης το Ευαγγέλιο του Ιωάννη και μάλιστα παράφρασε έναν στίχο, που ίσως να σημαίνει πως προσηλυτίστηκε στον χριστιανισμό, αφού έγραψε το έπος του για τον Διόνυσο. Υπάρχει όμως και μια τρίτη ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία το ποίημα είναι μια ανάλαφρη και μάλλον κοσμική εργασία, που αποσκοπούσε στο να είναι ψυχαγωγική και θα μπορούσε να είχε γραφτεί από έναν μορφωμένο χριστιανό, περίπου όπως ένας σημερινός χριστιανός θα μπορούσε, τουλάχιστον θεωρητικά, να γράψει ένα ποίημα για τον Ιάσονα και τους Αργοναύτες χωρίς να προδώσει την πίστη του. Στο κάτω κάτω, τα παγανιστικά κείμενα εξακολούθησαν να διαβάζονται και να τα επεξεργάζονται και στη βυζαντινή αυτοκρατορία.

Η ερώτηση σχετικά με το αν ο Νόννος ανήκε στον ελληνικό κόσμο, απλώς παρουσιάζει ένα πρόβλημα, καθώς κατά τα χρόνια της όψιμης αρχαιότητας η ιδέα του ελληνισμού σήμαινε πάντοτε για τους χριστιανούς ολόκληρο τον πολιτισμό και τη γραμματεία του ελληνικού παρελθόντος, και κυρίως τη θρησκεία και τη φιλοσοφία. Τόσο στα παγανιστικά όσο και στα χριστιανικά κείμενα, ο όρος «Έλληνες» σήμαινε αυτό που ονομάζουμε «παγανιστές». Η έκφραση «να συμπεριφέρεσαι σαν Έλληνας», ελληνίζει, συμπεριλάμβανε το να ασκείς την παγανιστική θρησκεία. Όμως η μεγάλη αγάπη του Νόννου για τον ελληνικό μύθο αντανakλά μια επίμονη ένταση στις ανατολικές χριστιανικές κοινότητες, μια απροθυμία να απαρνηθούν το ενδιαφέρον τους για τα υπέροχα βιβλία των αρχαίων απλώς και μόνο επειδή είχαν ασπαστεί μια καινούρια πίστη. Το πρόβλημα κορυφώθηκε με τον Ιουλιανό, τον τελευταίο παγανιστή αυτοκράτορα, του οποίου η σύντομη βασιλεία διήρκεσε από το 361 μ.Χ. έως το 363. Είναι μια μορφή η οποία πάντοτε συγκινούσε τα άτομα που είναι δυσαρεστημένα με τον χριστιανισμό, όπως τα πρόσφατα χρόνια τον Γκορ Βιντάλ. Ο Ιουλιανός έδωσε μια μάχη οπισθοφυλακής εναντίον του εκχριστιανισμού της αυτοκρατορίας, όμως και ο ίδιος είχε ανατραφεί ως χριστιανός προτού ασπαστεί την παλιά θρησκεία (που είναι και ο λόγος για τον οποίο τον αποκάλεσαν «Αποστάτη»). Ανακάλεσε την πολιτική της δυναστείας του Κωνσταντίνου, της οποίας ήταν μέλος και ο ίδιος, και μάλιστα το τελευταίο μέλος που έγινε αυτοκράτορας. Βάσισε τη δική

του πολιτική στην πεποίθησή του ότι ο Κωνσταντίνος και ο Κωνσταντίος Β' (οι δυο διαδοχικοί χριστιανοί αυτοκράτορες, ο θείος του και ο ανιψιός του αντίστοιχα), είχαν κάνει λάθος πιστεύοντας πως ο χριστιανισμός είναι η αληθινή θρησκεία. Η δική του παγανιστική άποψη ήταν εσωτεριστική, μονοθεϊκή και φιλοσοφική με νεοπλατωνικές τάσεις. Δεν απέρριψε τον χριστιανισμό επειδή ήταν εθισμένος σε ηδονές των αισθήσεων — αντίθετα, απέχοντας πολύ από κάτι τέτοιο, απεχθανόταν τον υλικό πλούτο και ζούσε ασκητικά, κάτι που σημαίνει πως είχε περισσότερα κοινά με τους αυστηρούς χριστιανούς παρά με τους περισσότερους παγανιστές, και μάλιστα με εκείνους στο πιο παρακμασμένο άκρο του φάσματος. Θεωρούσε όμως ότι ο χριστιανισμός αντιπροσώπευε μια σοβαρή πολιτική απειλή, καθώς από τη δική του σκοπιά είχε τη δυνατότητα να απομακρύνει εκείνους ακριβώς τους θεούς από τους οποίους εξαρτιόταν η ευημερία της αυτοκρατορίας. Οι χριστιανοί, στα μάτια του Ιουλιανού, δεν ήταν άξιοι εμπιστοσύνης στα θέματα της πολιτείας, επειδή δεν συμμετείχαν στα αρχαία τελετουργικά της θρησκείας της πόλης.

Ο Ιουλιανός ήταν ένας λογικός άνθρωπος. Το ένστικτό του του έλεγε να είναι ανεκτικός με τους χριστιανούς ενώ συγχρόνως να αναστηλώνει την παγανιστική θρησκεία. Τελικά όμως προχώρησε στην επίθεση, συνειδητοποιώντας πως μια δύναμη του χριστιανισμού ήταν ότι δεν απαιτούσε από τους μορφωμένους οπαδούς του να απαρνηθούν την όμορφη κουλτούρα του παρελθόντος στην οποία ήταν με πάθος προσκολλημένοι. Επιχείρησε έτσι να εμποδίσει τους χριστιανούς να διδάσκουν την παγανιστική γραμματεία, με το επιχείρημα πως αν είχαν αποκηρύξει την ελληνικότητα ως θρησκεία, θα ήταν ασυνεπείς εμμένοντας πολιτισμικά σε αυτήν. Αυτό εξόργισε πολλούς εξελληνισμένους χριστιανούς, κυρίως τον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό της Καππαδοκίας, που επρόκειτο να γίνει αργότερα και για ένα σύντομο διάστημα αρχιεπίσκοπος της Κωνσταντινούπολης. Ο Γρηγόριος εξέδωσε κατηγορητήρια εναντίον του αποστάτη αυτοκράτορα, που μαρτυρούσαν πόσο απελπισμένα κάποιοι χριστιανοί έμεναν προσκολλημένοι στα παγανιστικά τους βιβλία: «Ο Ιουλιανός εσκεμμένα αλλοίωσε την έννοια του “Ελληνα”, έτσι ώστε χωρίς τη θρησκεία δεν έχουμε ούτε τη γλώσσα. Μας αφαίρεσε επομένως τον λόγο μας, όπως ένας ληστής που κλέβει την ιδιοκτησία κάποιου άλλου».

Οι χριστιανοί έπρεπε τώρα να διαχωρίσουν τα κομμάτια της ελληνικής κληρονομιάς που ήθελαν (τη ρητορική και λογοτεχνική παράδοση και την έμφαση στις φιλοσοφικές σχολές της αρετής και του στοχασμού) από αυτά που δεν ήθελαν (λατρεία, τους πιο τολμηρούς μύθους, τις εικόνες των παγανιστικών θεών και κυρίως τα αγάλματα, τις διασκεδάσεις και τα εορταστικά συμπόσια με κρασί και έρωτα). Ο επίσκοπος Βασίλειος της Καισαρείας, επίσης από την Καππαδοκία, κατάλαβε το πρόβλημα. Ήθελε να εμφυσήσει στον ανιψιό του τη σημασία των Ελλήνων κλασικών. Στο Προς τους Νέους, ο Βασίλειος συστήνει μια μεροληπτική ανάγνωση, όπου θα βουλώνουν τα αφτιά τους σε όποιο σημείο το κείμενο αναφέρεται στην πολυθεΐα, όπως έκανε το πλήρωμα του Οδυσσέα όταν περνούσαν από τις Σειρήνες. Και όταν θα φτάνουν στις ερωτικές περιπέτειες των θεών... αυτά τα αισχρά θέματα δεν είναι για τους χριστιανούς αλλά για τους ηθοποιούς επάνω στη σκηνή.

Η απέχθεια του Βασιλείου για τους ηθοποιούς μάς φέρνει κοντά σε εκείνο το στοιχείο του φιλικού προς τις απολαύσεις παγανιστικού πολιτισμού που οι χριστιανοί έβρισκαν πιο αισχρό - τη θεατρική ψυχαγωγία. Περί τον τέταρτο αιώνα μ.Χ., το κέντρο των θεατρικών παραστάσεων ήταν η υπέροχη πόλη της Αντιόχειας, στον ποταμό Ορόντη. Έχοντας ιδρυθεί από τον Σέλευκο Α' μάλλον το 301 π.Χ., η Αντιόχεια λειτουργούσε ως συμβολική πύλη ανάμεσα στους πολιτισμούς της Δύσης και της Ανατολής. Στον καιρό της Καινής Διαθήκης γίνεται κέντρο του χριστιανισμού της Ανατολής, για να παραμείνει σημαντική και κατά τα βυζαντινά χρόνια. Από τη στιγμή που ο Ιούλιος Καίσαρας κήρυξε την πόλη ελεύθερη, το 47 π.Χ., η τελευταία είδε τον

εαυτό της ως το ανατολικό ελληνικό αντίστοιχο της Ρώμης, επιμένοντας με υπερηφάνεια πως την είχαν ιδρύσει Έλληνες από το Άργος, την Κρήτη, την Κύπρο και τη Μακεδονία. Σύμφωνα με τον Λιβάνιο που καταγόταν από την Αντιόχεια, οι συμπολίτες του φαντάζονταν τους προγόνους τους «να αποδίδουν τις πρέπουσες τιμές στους θεούς, να ζουν ευτυχείς στη μέση των βαρβάρων, να αναπτύσσουν μια πόλη που ήταν μια αληθινή Ελλάδα, και να διατηρούν τον ενάρετο τρόπο ζωής τους εν τω μέσω όλης εκείνης της διαφθοράς που τους περιτριγύριζε». Οι Έλληνες Αντιοχείς απολάμβαναν επίσης τις ζωντανές παραστάσεις τόσο πολύ, ώστε είχαν δύο θέατρα. Τα εξαιρετικά μωσαϊκά της Αντιόχειας, που προκάλεσαν θαυμασμό στον κόσμο όταν ανασκάφηκαν κατά τη δεκαετία του 1930, δίνουν μια ολοζώντανη εντύπωση της εικαστικής και θεατρικής κουλτούρας που απολάμβαναν οι κάτοικοί της. Και ήταν εναντίον των παρακμιακών παραστάσεων της Αντιόχειας που ο χριστιανός Ιωάννης Χρυσόστομος απηύθυνε το πουριτανικό του Εναντίον των Αγώνων και των Θεατρικών Παραστάσεων κατά τον τέταρτο αιώνα μ.Χ., όπως ήταν για τους επαγγελματίες του θεάτρου στην Αντιόχεια που έγραψε ως απάντηση ο Λιβάνιος την υπερήφανη υπεράσπιση Υπέρ των Ορχηστών.

Ο Λιβάνιος είχε γεννηθεί στην Αντιόχεια περί το 314 μ.Χ. και έλαβε λαμπρή εκπαίδευση επάνω στους Έλληνες κλασικούς, στην Αθήνα, προτού επιστρέφει στην πατρίδα του για να αναλάβει επικεφαλής στην καλύτερη σχολή της πόλης. Ως επίσημος Σοφιστής της πόλης, τα καθήκοντά του συμπεριλάμβαναν το να γράφει εκ μέρους όλης της πόλης στον Ρωμαίο αυτοκράτορα. Το 340 πήγε στην καινούρια πρωτεύουσα του Κωνσταντίνου επάνω στον Βόσπορο, όπου εργάστηκε ως ιδιωτικός διδάσκαλος μέχρι που τον απέλασαν έπειτα από κάποιες φασαρίες εξαιτίας χριστιανικών διαμαχών για την εκλογή ενός επισκόπου. Πήγε να εργαστεί αλλού. Το 349 επέστρεψε, διατακτικά, όταν τον κάλεσαν να εργαστεί ως Σοφιστής της Κωνσταντινούπολης - οι χριστιανοί κυβερνήτες εξακολουθούσαν να χρειάζονται παγανιστές ειδήμονες στη ρητορική. Όμως το 354 επέστρεψε στην Αντιόχεια, όπου και εγκαταστάθηκε μέχρι τον θάνατό του, γύρω στο 393.

Τελευταίος μεγάλος παγανιστής ρήτορας και στοχαστής, ο Λιβάνιος ήταν ένα καλός και ευχάριστος άνθρωπος: είναι δύσκολο να μη συμπαθήσεις κάποιον τόσο αφοσιωμένο στη σκλάβια γυναίκα με την οποία ζούσε, ή που βασανιζόταν από τόσο πολύ άγχος για τη νομική κατάσταση του γιου που είχε αποκτήσει μαζί της. Τα έργα του μαρτυρούν την αγάπη του για την παρακμάζουσα γηραιά πόλη στην οποία κατοικούσε, με τον σύνθετο πολιτισμό και την αγάπη της για το θέατρο και τις διασκεδάσεις. Ο Λιβάνιος δεν έβλεπε καμία αντίφαση ανάμεσα στην καταλληλότητα της Αντιόχειας ως πόλης για να μένει ένας μορφωμένος άνθρωπος που ήθελε να ικανοποιεί τα σοβαρά του ενδιαφέροντα, και στον αναμφισβήτητο ρόλο της ως πόλης διασκεδάσεων, όπου πήγαινε κανείς για να περάσει καλά.

Μέσα από τρεις λόγους του Λιβανίου, που είχαν γραφτεί υπό τη διοίκηση τριών διαφορετικών αυτοκρατόρων, μπορούμε να δούμε τη διαμάχη ανάμεσα στον χριστιανισμό και τον παγανισμό κατά τη διάρκεια της εξάλειψης της αρχαίας θρησκείας, ανάμεσα στα μέσα και τα τέλη του τέταρτου αιώνα. Το 344 μ.Χ., ζητήθηκε από τον Λιβάνιο να γράψει έναν πανηγυρικό για τον Κωνσταντίνο, που θα επαινούσε συγχρόνως και τους γιους του, και ιδιαίτερα τον Κωνσταντίνο. Ο Σοφιστής αναπαράγει την επίσημη εικόνα του Κωνσταντίνου ως ενεργητικού, δίκαιου αυτοκράτορα. Ο Λιβάνιος αναγκάζει ακόμη από διατάγματα ανάμεσα στο 380 και το 391, ο Θεοδόσιος απαγόρευσε τις παγανιστικές θυσίες και τις τελετές, τη μεταστροφή από τον χριστιανισμό στον παγανισμό (που είναι ξεκάθαρο πως ακόμη συνέβαινε), τη μαντεία από εντόστια ζώων και τη λατρεία παγανιστικών θεοτήτων σε παγανιστικούς ναούς. Στις 16 Ιουνίου του 391, έκανε τελικά παράνομο ακόμη και το να μπαίνει κάποιος σε έναν ειδωλολατρικό ναό. Μπορούμε να ακούσουμε την αγωνία των παγανιστών έπειτα από αυτά τα διατάγματα, μέσα

απ' τους λόγους του Λιβάνιου εκείνης της περιόδου, και κυρίως από το έργο του Υπέρ των Ιερών, όπου ικετεύει τον αυτοκράτορα να επιτρέψει προσφορές θυμιάματος και να εμποδίσει τους φανατικούς χριστιανούς να καταστρέφουν τα παγανιστικά ιερά.

*

Η φωνή η οποία απηχεί καλύτερα την άποψη απέναντι στον κόσμο των Ελλήνων παγανιστών του τέταρτου αιώνα ανήκει στον καυστικό ποιητή Παλλαδά από την Αλεξάνδρεια, που συνέθεσε δηκτικά επιγράμματα. Αυτά συνδυάζουν τα καλύτερα και τα χειρότερα στοιχεία της αισθαντικότητας των παγανιστών αντρών που θεμελιώναν τον ελληνικό στοχασμό για τις δύο προηγούμενες χιλιετίες. Είναι μισογονικά, ευφυή και δηκτικά αστεία. Ο Παλλαδάς είναι δυσαρεστημένος από την κατάσταση στην οποία έχει βρεθεί: «Εμείς οι Έλληνες [με άλλα λόγια, οι παγανιστές] είμαστε άνθρωποι που έχουμε γίνει στάχτη, κι ακόμα μάταια κρατιόμαστε από τις θαμμένες μας ελπίδες· διότι τώρα τα πάντα αναποδογύρισαν». Στο ίδιο ποίημα, παραπονιέται πως στην ηλικία των εβδομήντα δύο, είναι καταδικασμένος στη φτώχεια και στον θάνατο. Ως δάσκαλος, είχε ζήσει από τη δόξα της ελληνικής γραμματείας, τώρα όμως έχει χάσει τη δουλειά του και είναι υποχρεωμένος να πουλήσει τα αντίτυπα του Πινδάρου και του Καλλίμαχου, ακόμη και την ελληνική γραμματική του.

Ο Παλλαδάς θρηνεί τα παγανιστικά λατρευτικά αγάλματα που τα γκρέμισαν ή τα έλιωσαν, αποδίδοντας ακόμη και ανθρώπινη συνείδηση σε αυτά, υπαινισσόμενος χιουμοριστικά πως προσηλυτίστηκαν κι αυτά τα ίδια, σαν άτομα, στον χριστιανισμό. Ένα από τα πιο εντυπωσιακά του επιγράμματα περικλείει το δίλημμα του παγανιστή, σε αυτήν την καμπή της ιστορίας. Ζει έναν εφιάλτη ή πραγματικά έχει φτάσει το τέλος για τον ίδιο τον αλλοτινό τρόπο ζωής, με τα όμορφα αγάλματά του και την αρμονική του ποίηση; «Σίγουρα, έχουμε πεθάνει και απλώς νομίζουμε πως ζούμε, εμείς οι Έλληνες, έχοντας πέσει σε δυστυχία τέτοια, να παριστάνουμε πως τάχα ένα όνειρο είναι στ' αλήθεια τρόπος ζωής. Ή μήπως είμαστε εμείς ακόμα ζωντανοί, μα έχει της ζωής μας πεθάνει ο τρόπος;» Έγραψε ένα καυστικό επίγραμμα σχετικά με το δόγμα της ανάστασης των νεκρών και ένα άλλο με το οποίο επιτίθεται στους μονάρχους της Αίγυπτου. Όμως, όσο και αν ο Παλλαδάς απεχθανόταν τον χριστιανισμό, πίστευε πως και οι Έλληνες είχαν πια αποτύχει.

Ήταν δύσκολο να αστυνομευθεί η τεράστια ρωμαϊκή αυτοκρατορία, που ήταν διαιρεμένη μόνιμα όταν ο Θεοδοσίος πέθανε, το 395 μ.Χ. Ακόμη και τα διατάγματα του Θεοδοσίου δεν μπορούσαν να αφανίσουν την παλιά θρησκεία στις ανατολικές περιοχές. Ακόμη και στα τέλη του έκτου αιώνα, οι Έλληνες εξακολουθούσαν να λατρεύουν με αιματηρές θυσίες την Αρτέμιδα στη νότια ακτή της σημερινής Τουρκίας, με την ηχηρή προσωνυμία Άρτεμις της Ελευθερίας. Ψηλά στις Τράλλεις περισσότερα από πεντακόσια παγανιστικά ιερά άκμαζαν ακόμη και τα επισκέπτονταν στη διάρκεια των εορτών χιλιάδες συμμετέχοντες. Οι φιλοσοφικές σχολές δεν είχαν κλείσει οριστικά μέχρι το 529, που τις έκλεισε με ένα διάταγμα ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός. Όμως οι «αρχαίοι Έλληνες» βρίσκονταν πια στον τελευταίο γύρο και ήταν μοιραίο να είναι οι χριστιανοί αυτοί από τους οποίους έφτασαν ως εμάς πολλές από τις γνώσεις μας για εκείνους.

Η παλαιότερη σωζόμενη κριτική απέναντι στον χριστιανισμό από την ελληνική φιλοσοφική σκοπιά, ο Αληθής Λόγος του Κέλσου, έρχεται ως εμάς αποσπασματικά, σε χωρία που έχει επιλέξει ο χριστιανός αντίπαλός του, ο Ωριγένης. Ήταν στις βιβλιοθήκες της χριστιανικής βυζαντινής αυτοκρατορίας που τα παγανιστικά κείμενα είτε διατηρήθηκαν είτε αφέθηκαν να αποσθαιρωθούν. Ακόμη και ο τελευταίος χρησμός του Απόλλωνα στους Δελφούς μάς μεταφέρει-

ται μέσω των πρώτων χριστιανών ιστορικών. Όταν ο Ιουλιανός ήθελε να αναβιώσει τα παλιά λατρευτικά κέντρα, έστειλε τον προσωπικό του ιατρό στους Δελφούς για να προσφέρει την υποστήριξή του ως αυτοκράτορας. Αλλά ο θεός του τόξου, της λύρας και της φιλοσοφίας ήξερε ότι ο καιρός είχε πια παρέλθει. Η ανταπόκρισή του στην αρχόμενη σιωπή των ιερείων εκεί, στον ομφαλό του ελληνόφωνου κόσμου, είχε σίγουρα έναν πλατύ συμβολισμό. Συμβόλιζε την οριστική πια σιωπή των εύγλωττων, εμπνευσμένων, ερωτευμένων με την ομορφιά και ηδονιστών παγανιστών Ελλήνων, στους οποίους ελπίζω αυτό το βιβλίο να απέδωσε δικαιοσύνη:

*Πείτε στον βασιλιά πως έχει πια πέσει κάτω η αυλή με το άγαλμα, κι
ούτε ο Φοίβος έχει πια σπίτι ούτε δάφνη μαντική ούτε πηγή που μιλά.
Χάθηκε και το λάλον ύδωρ.*